

Tekkede Zaman
Üsküdar'da Rifâî Sandıkçı Dergâhı ve Vukuât-ı Tekâyâ,
Muharrem Varol, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2017, 284 s.

Süleyman Arif ORAN*

Elimizdeki çalışma “Vukuât-ı Tekâyâ” defterinden hareketle, Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanarak ortaya çıkarılmış mikro-tarih incelemesi yöntemiyle hazırlanmış tekke monografisidir. Ayrıca VIII. Uluslararası Üsküdar Sempozyumun da müellif Muharrem Varol’un sunduğu “Üsküdarlı Bir Şeyhin Not Defteri: Vukuât-ı Tekâyâ’dan Vukuât-ı Âlem’e Sandıkçı Rifâî Tekkesi ve Çevresi” bildirisinin genişletilerek iki kapak arasına getirilmiş halidir. Her ne kadar tekke incelemesi gibi görünse de bu çalışmanın ana eksenini, tasavvuf kültürünü Osmanlı siyasal ve sosyal yapısı içerisinde başkentte kurulan bir tekke ve bu tekkenin şeyhlik görevini üstlenen lonca teşkilatına bağlı bir zanaatkâr şeyhin memur oğludur. Aslında çalışmanın omurgası sadece bir kişinin ya da kurum değildir. Maneviyata dayalı bir sosyal yapı formunun kurumsal kimliğini somut bir şekilde dönüştüren tekkenin fiziksel mekanı üzerinden kuşaklar arası değişim ve dönüşüm eserde incelenmiş ve modernite, uluslaşma ve küreselleşme olguların birey ve sosyolojik anlamda cemaat üzerindeki gerilimli yada uyumlu halleri yansıtılmıştır.

Kitap giriş, iki bölüm ve Vukuât-ı Tekâyâ’nın günümüz Türkçesine aktarılmış metninden oluşmaktadır. Giriş kısmında kuruluş ve gelişme sürecinin takibi hedeflenmiş bir tekkenin sosyal tarihini anlamak için Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında yaşadığı sosyo-politik dönüşümü ana hatlarıyla tahlil etmeye gayret edilmiştir. Tarikatların ve mutasavvıfların Osmanlı devletinde nasıl bir öneme sahip olduğunu hatta sadece Osmanlı toplumunda değil Afrika kıtası gibi sömürülmüş bölgelerde nasıl ehemmiyete sahip olduğunu anlatmak adına yabancı yazarların akademik çalışmalarından referanslar verilmiş ve alan ile ilgili zengin bir alt yapı kurulmuştur.

Bu çalışma, modern devlet anlayışının ve bürokrasisinin teşekkül ettiği yenileşme çağında, İstanbul da yeni bir tekke olarak inşa edilen Sandıkçı Dergâhı şeyhlerinin sosyal yaşantılarına ışık tutmayı hedeflemiştir. Diğer bir taraftan, bürokrasi çalışan tarihçilere de malzeme sunacak, yeni çalışma alanlarına kapı aralayacağı kanaatindeyiz.

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
(suleyman_arif@hotmail.com).

Sandıkçı Tekkesi, Rifâî tarikatına mensup bir tekke olarak 1857'de açılmış ve 1925'e kadar bu vasfını sürdürmüştür. Yazara göre XVIII. yüzyıldan itibaren başkent İstanbul'da Sâdilik ve Bedevîlik gibi yükselmekte olan Arap kökenli diğer bir tarikatte Rifâîlikdir.

Çalışmada asıl sorulan sorular, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı başkentinde yaşayan bir tarikatın mensubu şeyhin zihniyeti nasıldır? Gündelik hayatı nasıl şekillenmektedir? Çevresindeki insanlar kimlerden oluşmaktadır? Arkadaşlarıyla, dervişleriyle, aile fertleriyle olan etkileşim nasıl ve ne düzeydedir? Geçimini hangi vasıtalarla temin etmektedir? Kitabın cevap arayışında olduğu sualler bu şekilde ifade edilebilir. Bu sorular araştırılırken yeterli seviyede yazma eser ve arşiv belgesi incelendiği dipnotlardan, aktarılan bilgilerden farkedilmektedir.

Her ne kadar arşiv kaynakları önemli olsa da yazar bununla yetinmemiş ve tarikat mensuplarının tuttuğu notlar ve muhafaza ettiği materyallerde çalışmanın birinci kaynağı niteliğindedir. Müellif Osmanlı tasavvuf tarihinin bu şekilde gün yüzüne çıktıkça alandaki boşluğun belli oranda kapanacağını söylemiştir. Giriş kısmında bu tür kaynaklara dair bazı örnekler verilmiş ve çalışmanın örnek verdiği araştırmalarla benzerlik arz ettiğini belirtmiştir.

Yazar Sandıkçı tekkesine geçmeden önce geç dönem Osmanlısı'nda Rifâîliğin kısaca tarihsel arka planını incelemiştir. Rifâîliğin XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'a girse de XVIII. yüzyılda yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Arap orijinli bu tarikatın Osmanlı tarikat dünyasında yerleşik hâl almaları belli bir dönem Osmanlılaşma süreci geçirmiş ve öyle kabul görmüştür. Kâdirîliğin ve Sâdilîğin gelişimlerini de mukayese ederek fikirlerini sağlamlaştırmıştır.

Son dönem Osmanlısında Rifâî tarikatı Halvetî ve Mevlevî tekkelerine nazaran rağbeti arttırmış ve zikir esnasında vücudun muhtelif kısımlarına kesici ve delici aletlerin vurulması, ateşin içine girmek, kor ateşi tutmak, yalamak, yılan, akrep gibi haşerâtin zehrini içme türü fevkaledede ritüeller şehirde yaşayan müslim ve gayr-i müslim halkı derinden etkilemiştir.

Yazar, Rifâîliğin belirli bir zaman diliminde belirli bir alanda yükselişe geçmesinde iki önemli etkenin rol oynadığını belirtmektedir. Birincisi, şeyh-halife modellemesiyle hiyerarşik örgütlenme modeli, ikincisi ise, müzik ve ehl-i beyte besledikleri kuvvetli muhabbettir.

Rifâîliğin İstanbul'daki gelişimini inceledikten sonra özelde Üsküdar da Rifâîliği konu edinmiştir. Bununla birlikte çalışmada görselliğe önem verilmiş tekkenin haziresinden, eski ve yeni fotoğraflardan örnekler arasında yerini bulmuştur. İstanbul'daki ilk Rifâî tekkesi Üsküdar'da Menzilhâne yokuşunda açılmıştır. XIX. yüzyılında Osmanlı himayeti ile gelen şeyhler Rifâîliğe enerji

katmış, şeyh Nurî Efendi'nin vasıtasıyla hem esnaf grupları hem de saraya kadar uzanan devlet memurları arasında tarikatın itibarı giderek artmıştır.

Sandıkçı tekkesi, Cumartesi veya Şeyh Edhem Efendi Tekkesi olarak da adlandırılmıştır. 1857 yılında Şeyh İbrahim Edhem tarafından kurulmuştur. Tekkenin içinde bir semâhane, şeyh hücresi, kahve odası ve tuvalet yapılmıştır. Rifâî tarikatına bağlı olarak her cumartesi öğle namazına müteakip bu usûl üzere âyin icrâ edilmiştir. Yazar halifelerinden veya müntesiplerinden hayatta kalmış yakınlarını bulmuş ve onlarla röportaj yapma imkanı yakalamıştır. Bu yöntemle tekkenin bahçesinde bulunan meyve ağaçlarının dahî isimlerini çıkartmış, hazirede medfûn olanların isimlerini ayrıntısıyla zikretmiştir. Tekkeler hakkında elimizde mevcut olan sınırlı bilgilerin hudutlarını genişletmiş, tekke tipolojisine katkı sağlamakta başarılı sayılmıştır. Nitekim hedefini belli ölçüde yakalamıştır.

Tekkenin mimari yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgi eserde aktarılmamıştır. 1963 senesinde çizilmiş rölövelerin görselleri verilmiş tekke hakkında görsel açıdan bilgi sahibi olmaya yardımcı olunmuştur.

Genel olarak tekkenin meşîhat silsilesi şu şekilde kronolojik olarak verilmiştir, Şeyh İbrahim Edhem, oğlu Âbid Efendi ve onun da oğlu Ali Haydar Efendi şeklinde takdim edilmiştir. Tekke de görüleceği üzere "patrilineal" (babasoylu) yapı bulunmaktadır. Tekke şeyhleri büyük dededen itibaren tanıtmaya başlarken, hem kuşaklar arasındaki değişim üzerinden Osmanlı toplumsal yapısındaki dönüşüm incelenmek istenmiş hem de bugüne değin bahse konu dergâha dair malumatlar ortaya konulmaya çalışılmıştır. Burada geçen isimler anlatılırken öncelikle kamu ve kişisel arşivlerden edinilen birincil kaynaklar kullanılmıştır. Bununla birlikte tekkenin ikinci şeyhi Mehmet Şevket Efendi'ye not defteri kullanılarak tekkenin tarihçesi tafsîlatlandırılmıştır.

Tekkede şeyhlik yapmış zâtların özel hayatları, ilim serüvenleri verildikten sonra tekkenin dervişleri de kısaca zikredilmiştir. Said Paşa İmamı Hasan Rıza tekkenin önemli dervişanından olduğu vurgulanmıştır. Yazar bu zâtın tekkenin haziresinde medfûn olduğunu zikretmektedir. Müellif, müntesipler ve Şevket Efendi'nin yazmış olduğu notlardan hareketle Rifâî Âsitânesini Alevî-Bektaşî meşrep bir tekke olduğunu söylemekte beis görmez. Bu ne kadar doğrudur, mevcut olan bilgiyle bunun ifade edilmesi bu kadar kolay mıdır? Bu çalışma için tartışılması gereken bir konu olduğu kanaatindeyiz.

1867-1883 tarihleri arasında tekke kayıtlarında 27 kişiye ait bilgi vardır. Daha sonra 1919'da toplamda yüz kişilik bir müntesip kitlesinin bulunduğu ifade edilmiştir. Şevket Efendi'nin notlarından hareketle dervişlerden 19 adedinin yaş ortalamasının yirmi olduğu tespit edilmiştir. Buradan yola çıkarak

genç bir kitleye hitap ettiğini söylemek mümkündür. Bununla birlikte yorgancı, gümrük memuru, zaptiye memuru gibi orta sınıfa mensup kişilerin bulunduğu ifade edilmiştir. Aynı zamanda Tekke'ye derviş olarak gelen, yerleşen bazı kimselerin tekkenin sahip olduğu network ağından yararlanarak şeyhlerin nüfuzlarını kullanarak devlet kademesinde memur olarak çalıştığı kayıtlara geçmiştir.

Rifâî tarikatına giriş merâsimleri ve Rifâî âyinleri ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Öncelikle not defterinde ismi geçen dervişlerin şerbet içerek târikate dahil oldukları söylenmiştir. Ayrıca ritüellerin Bedevî tarikatıyla çok benzerlik arz ettiği vurgulanan başka bir husustur. Rifâîlik, Bedevîlik ve Sâdîlik gibi tarikatlerde yer edinmiş olan “şedd bağlama” geleneği Sandıkçı dergahında yaşatılmıştır. Müntesipler kendi tarikatlerini ve makamlarını belirtmek için şedd denilen bel kuşaklarını ayrıntılı ritüellerle kuşanmışlardır. Bununla birlikte Rifâî âyinleri içerisinde burhan zikrini son olarak açıklamıştır. Değerlendirmemizin başında da belirttiğimiz gibi karnuna, ağzına, boğazına şiş vurmak akkor haline gelen demirin çıplak bedene sürülmesi gibi hallerin olağanüstü hallerin gösterildiği zikir sembolik olarak Allah'ın kudretine ve iradesine gönderme yapılan tehlikeli usullerdir. Tekkenin şeyhi Haydar Efendi bir Sâdî âdeti olan ve iyileşmesi için hastaların üzerine ayağıyla basılma şeklinde tarif edilebilecek olan “devse” ayinini de uygulamıştır.

30 Kasım 1925 tarihinde tekkelerin kapatılmasıyla ilgili kanun çıkarılınca, Sandıkçı tekkesi de faaliyetlerine son vermiştir. Son şeyhi Ali Haydar Efendi'dir. Her ne kadar faaliyetlerini sonlandırsa da Ali Haydar Efendi müntesipleri ve muhibleri ile ilgilenmiş, tarikat neşvesini küçük çevresinde hiç yok olmamış gibi yaşatmıştır. Ali Haydar Efendi'nin vefatından sonra kardeşi İbrahim Ethem Sandıkçıoğlu (ö. 1953) tekkeye sahip çıkmış, vakıflardan tekkenin bir bedel karşılığında kendisine satılmasını talep etmiştir. Bursa ağır ceza hakimi olarak görev yapmıştır. İbrahim Ethem'in vefatından sonra tekkeye Aziz Mahmut Muhittin Sandıkçıoğlu sahip çıkmıştır. Galatasaray Lisesinden mezun olan Muhittin bey yine aynı lisenin müdürü olarak uzun yıllar idarecilik yapmıştır. Tanzimat sonrası değişen bürokrasi ve sosyal yapıya paralel bir şekilde memurluk yaptıklarını, çocuklarını ya da akrabalarını yeni eğitime göndermeye tercih ettikleri gözlemlenmiştir. Çocukların ve torunların ise yeterli eğitim seviyesini elde ederek devlet dairelerine girmek suretiyle, değişen sosyal ve ekonomik şartlara adapte oldukları anlaşılmıştır. Çalışmanın hedeflerinden biride daha önce de belirttiğimiz üzere bir tekke üzerinden Osmanlı Devletinden Cumhuriyete geçişin meşâyihle etkisini göstermesi açısından verilen bilgiler önem arz etmektedir.

Kitabın birinci bölümü Şevket Efendi'nin kaleme aldığı notlar üzerinden Sandıkçı Tekkesi'nin kuruluşuna, ilk şeyhlerine ve dervişlerine dair bilgiler ışığında yazılmıştır. İkinci bölüm de ise bahse konu olan notlara istinaden üç

şekilde incelenmiştir. İlki, Üsküdar genelindeki tekkeleri ilgilendiren belli bir zaman aralığında cereyan eden olayları kapsar. İkincisi, bir tekke şeyhi ve devlet memuru olarak Mehmet Şevket'in hususi ve umumi hayatına dair çizgiler çok önemli ayrıntılarıyla deftere kaydedilmiştir. Üçüncü olarak, şeyhin yaşadığı dönemde cereyan eden siyasî, sosyal, ekonomik, askerî ve doğa olaylarını içeren bilgilendirmeler bulunmaktadır. Müellif Varol, sayfa aralarında Vukuât-ı Tekâyâ'dan örnek metinleri orijinal sayfasiyla vermiştir.

Çalışmada sadece tekke, tarikat veya meşâyih ile ilgili bilgiler yoktur. Bununla birlikte not defterinden çıkarılan Osmanlı gündelik hayatında yaşatılan bazı kültürel miraslarda ele alınmıştır. Örneğin Osmanlı toplumunda "irsal-i lihya" denilen sakal bırakma âdetinin zikredilmesi veya Osmanlı başkentinde bir tekkede ikâmet eden şeyh ailesinden yeni doğan bebeğe yönelik yapılan tradisyonel törenlerin mevcudiyeti gibi. Nitekim doğum, ölüm, düğün vb... olaylarda şiir yazma ve tarih düşürme uygulamasıda notlar arasında rastlanılan bir durumdur.

Mehmet şevket, kızı Fatıma'ya ait önemli gördüğü olayları kaçırmadan be-timleyerek not defterinin sayfalarına işlemiştir. Bunlar arasında Osmanlı toplumu için yaygınlığı ve ehemmiyeti malum olan mektebe başlama merasimini ayrıntılarıyla yazmıştır. O dönem Osmanlısında bu ritüelleri görmek adına çok değerli bilgileri müellif gün yüzüne çıkarmıştır.

Yazarımız Muharrem Varol, Şevket Efendi'nin notlarını Osmanlı toplumunda birtakım zevât tarafından tutulan günlük notlarla mukayese edilmiş, olayları incelenmiştir. Şevket Efendi'nin Vukuât-ı Tekâyâ'nın haricinde Vukuât-ı Âlem başlığı altında kayda geçirilen olayların sayısı 46'dır. Bireysel hayata ve tekkelere dair tutulan notlardan başka, bahsedilen bu vukuât-ı tasnif edilmiştir. 34 tanesi dâhili, 9 tanesi de yine şahsıyla ilgili olaylardır. İç olayların 23'ü siyaset, 5'i sosyal, 2'si ekonomik, 3'ü doğa olayı ve 1'de sarayla ilgilidir.

Çalışmanın sonunda Vukuât-ı Tekâyâ ve Vukuât-ı Âlem'in latinize edilmiş metinleri verilmiştir. Bununla beraber ek olarak Sandıkçı dergâhının derişleri ve müntesipleri, bazı Üsküdarlı şeyhlerin hilafet ve şeyhlik tarihleri liste halinde aktarılmıştır. Son olarak sayfa 253'ten 278'e belgeler ve resimler vardır.

Netice olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında özel bir teşebbüsle kurulan Sandıkçı Tekkesi, kısa sürede İstanbul ve Üsküdar tarihinde müstesna bir yer almıştır. Özellikle, bu tekkede görev yapan şeyh ailesine bakıldığında zaman kuşakla arasındaki değişim adeta Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaşadığı dönüşüme dair ipuçları verir. Tahlil ettiğimiz kitabın ana omurgasını Vukuât-ı Tekâyâ isimli eserin bir tekke şeyhinin tahsilli ve bürokrat oğlu tarafından kaleme alınmış olması tekke mensubunun zihniyeti, ilgileri, algılayışı ve

dünya görüşü hakkında önemli bir kaynakla karşı karşıya olduğumuzu gözler önüne sermektedir. Şevket Efendi'nin notları aldığı 1872-1883 yılları arasında Osmanlı'da ve Dünya'da cereyan eden önemli olayların şeyhin algı süzgecinden geçirilerek yazıya aktarılması, dönemin değişmekte olan şeyh tipolojisinin anlaşılması için önemlidir. Tasavvuf tarihi araştırmaları için kurumsal arşivler kadar hayati öneme sahip bu gibi materyallerin ortaya çıkartılması Osmanlı tasavvuf araştırmaları adına son derece faydalı analizlere imkân sağlayacaktır.